

Оксана ДЕСЯТНЮК

ПАРАДИГМАТИЧНІ ОСНОВИ ОЦІНЮВАННЯ ПОДАТКОВИХ РИЗИКІВ ДЕРЖАВИ

Розглянуто парадигматичні підходи до методики оцінювання податкових ризиків держави. Виокремлено основні блоки показників діяльності держави у сфері оподаткування для оцінювання ризиків.

The paradigm going is considered near the method of evaluation of tax risks of the state. The basic blocks of performance of the state indicators are selected in the field of taxation for the evaluation of risks.

З розвитком ринкових відносин та проведенням трансформаційних процесів в Україні особливо загострилася увага на проблемі ризиків. В процесі розбудови ринкового середовища теорія ризику стала практично необхідною і суттєво змінила напрямок свого розвитку, проникаючи в усі сфери діяльності. На думку вітчизняних учених В. Суторміної, В. Федосова та В. Андрущенко, без даної категорії “вирушати в плавання” по “ринковій економіці” не можна [1, 151].

Останнім часом все більшої актуальності набувають дослідження проблеми оцінювання ризиків у податковому середовищі. Це стосується, передусім, праць таких науковців, як В. Вітлінський, В. Гранатуров, О. Долгий, П. Мельник, А. Скрипник, О. Тимченко та ін. Однак сучасний стан наукової розробки теорії ризику свідчить про те, що методологічні основи оцінювання податкових ризиків ні в теорії управління ризиком, ні в теорії оподаткування ще не досліджені на достатньому рівні.

Значення таких досліджень для теорії та практики оподаткування є важливим як з огляду на зростаючу роль податкової системи у фінансовій політиці держави, так і з огляду на те, що ця наукова сфера все частіше відчуває негативні впливи ризиків і невизначеності, які не дають змоги виконувати поставлені перед нею завдання. Складність завдан-

ня оцінювання ризиків податкової системи можна порівняти з його важливістю. Проте його вирішення дасть змогу об'єктивно врахувати проблеми оподаткування в країні і розробляти адекватні заходи їх усунення. Чим складнішим і невизначенішим є податкове середовище, тим актуальнішою є потреба урахування ризиків, побудова й удосконалення адекватного інструментарію їхнього аналізу, моделювання та управління на засадах синергетичного та системного підходів.

Враховуючи зазначене, метою статті є дослідження парадигматичних основ оцінювання ризиків держави як суб'єкта податкових правовідносин, що формує податкову систему. Для досягнення цієї мети ставиться завдання виокремити основні блоки показників діяльності держави у сфері оподаткування, які слугують базою для оцінювання і систематизації податкових ризиків.

З огляду на те, що ризики податкової системи мають діалектичну об'єктивно-суб'єктивну структуру, їхнє оцінювання слід розглядати як інтегрований етап процесу управління. Це багатовимірною величиною, що характеризує можливі відхилення від цілей і очікуваних результатів, можливі негативні наслідки з урахуванням впливу контрольованих і неконтрольованих факторів, прямих і зворотних зв'язків. Тому методологічні основи оцінювання ризи-

ків містять широкий діапазон дослідження: від якісної характеристики їх причин і факторів, що створюють можливість негативних наслідків в процесі оподаткування до кількісного вимірювання показників (критеріїв, індикаторів), що слугують сигналом про розгортання несприятливих подій у податковому середовищі та очевидним вимірювальним свідченням про можливість реалізації ризиків.

Зазначимо, що наукою розроблено цілу систему показників кількісного оцінювання ступеня ризику. Проте жоден з них не забезпечує отримання адекватних результатів за будь-яких обставин. Встановлення певного єдиного показника як кількісної міри ризику є спробою подолати невизначеність, що зробити неможливо, характеризуючи випадкову величину (ефективність, збитки) одним показником. Відтак, вважаємо кількісне оцінювання ризиків податкової системи багатовимірною величиною (вектором), компоненти якої відображають різні грані ризику й формуються залежно від мети дослідження, а також суб'єктивних чинників, які характеризують ставлення суб'єктів податкових правовідносин до невизначеності. Кількісне вимірювання цих ризиків є лише одним з елементів кількісного аналізу і покликане, відповідно до адекватного відображення ситуації, встановити об'єктивне їхнє значення в певній шкалі вимірювань.

Стосовно вирішення цієї проблеми, професор В. Вітлінський вважає актуальним завдання побудови аксіоматичної теорії обрання підмножини кількісних показників ступеня ризику (з множини можливих) щодо об'єкта дослідження, обраної системи цілей, системи гіпотез, а також ставлення до нього суб'єкта ризику (управлінської команди), враховуючи те, що ризик є економічною категорією, має діалектичну об'єктивно-суб'єктивну структуру [2].

Оскільки одним із головних завдань моніторингу податкових ризиків є вміння суб'єктів їхнього управління здійснювати об'єктивний аналіз, робити правильний вибір із множини альтернативних варіантів, раціонально працювати в умовах невизначеності, неповноти і асиметрії інформації та конфліктності, то

об'єктивною необхідністю вважаємо систематизацію сукупності показників, які достатньо повно характеризують основні риси розбудови податкової системи і аналіз яких дасть змогу оцінити податкові ризики. Очевидно, що кількість таких показників є безмежною, проте важливо виокремити ті, які фактично й оптимально відображають існування ризиків та слугують основою для розробки заходів їхнього попередження і мінімізації.

Відтак, методологічною базою оцінювання ризиків податкової системи і її підсистем на всіх рівнях управління є структуризація, вимірювання й аналіз сукупності об'єктивних економічних показників, котрі характеризують стан і тенденції зміни відповідних складових податкової системи і можуть розглядатися як індикатори потенційної можливості змін у майбутньому. Вимірювання ризиків має будуватися на методології загальної теорії вимірювань. Властивостями податкової системи, що підлягають оцінюванню, є такі характеристики структури, стану або поведінки цієї системи і її зовнішнього середовища, які дозволяють виявити і диференціювати за потенційними наслідками можливі майбутні стани або траєкторії її розбудови.

Ризики податкової системи не можуть бути виявлені й оцінені інакше, ніж через аналіз позиції кожного суб'єкта податкових правовідносин і тенденцій її зміни в тому чи іншому сегменті розбудови цієї системи. Тому в оцінюванні податкових ризиків методологічно фундаментальними є принципи додатковості і множинності зіставлення сегментів ризиків діяльності держави, податкових органів і платників податків.

Отже, найбільш повно характеристика прояву ризиків податкової системи може бути виражена в трьох групах показників, структуризованих за суб'єктами податкових правовідносин. У першій групі слід систематизувати універсальні базові показники стану і змін податкової системи, відстеження яких дасть змогу виокремити ризики держави щодо ефективності формування і розбудови першої. Друга група – спеціальна, яка базується на показни-

ках діяльності державних податкових органів і використовується для спостереження за процесом ризиковості адміністрування податків. Третя група об'єднує показники виконання податкової дисципліни платниками податків і характеризує вплив їхньої поведінки на загальний рівень ризиків оподаткування.

Механізм оцінювання показників першої групи базується на результатах діяльності держави в сфері оподаткування, тобто реалізації податкової політики, яка проявляється в організаційно-правових основах податкової системи, структурі системи оподаткування та функціональних можливостях податків. Відстеження і аналіз змін у зазначених напрямках фіксують внутрішній стан податкової системи, відображають ефективність діяльності держави щодо оподаткування та слугують базою для виявлення податкових ризиків. Як зазначає професор В. М. Гранатуров, податковий ризик держави

характеризує окремий вид діяльності і його потрібно розглядати як складний [3, 89].

Вибір показників для оцінювання ризиків є фрагментним через великий обсяг вихідної інформації та особливості доступу до неї. Мінімальний, на нашу думку, перелік показників діяльності держави у сфері оподаткування повинен містити такі блоки даних, аналіз відхилень сегментів яких слугує основою для оцінювання податкових ризиків:

1. *Стан і структура системи оподаткування.* В цей блок слід включити показники, які дають загальну характеристику реалізації податкової політики в контексті розробки правових основ побудови системи оподаткування в Україні. До основних з них належать рівень забезпечення за допомогою податків доходів бюджету, темпи змін щодо поступлень основних бюджетоутворюючих податків, показники структури системи оподаткування тощо (табл. 1).

Таблиця 1

Показники стану і структури системи оподаткування у 2004–2008 рр.*

№	Показник	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.
1.	Рівень виконання зведеного бюджету за податковими платежами відносно попереднього року, %:	113,6	144,6	125,5	125,2	151,1
2.	Рівень податкових надходжень у доходах зведеного бюджету, %	69,7	73,2	73,2	73,3	73,5
3.	Структура податкових надходжень у розрізі бюджетів України, %					
	– у державному бюджеті	81,7	82,2	83,5	84,5	86,7
	– у місцевих бюджетах	92,3	95,4	98,2	97,8	98,4
4.	Темпи зростання надходжень основних податків Зведеного бюджету відносно попереднього року, %:					
	– податок на прибуток	122,2	145,2	111,5	131,5	139,1
	– податок з доходів фізичних осіб	97,7	131,0	131,6	152,6	131,9
	– податок на додану вартість	150,1	227,8	171,3	95,6	257,3
	– акцизний збір	130,9	120,9	103,3	120,1	114,4
5.	Структура податкових надходжень у зведеному бюджеті, %:					
	– податок на прибуток	29,9	30,1	26,7	28,1	25,8
	– податок з доходів фізичних осіб	24,5	22,2	23,3	28,4	24,8
	– податок на додану вартість	8,8	13,8	18,9	14,4	24,6
	– акцизний збір	11,4	9,5	7,9	7,5	5,7
	– інші надходження	25,4	24,4	23,2	21,6	19,1

* Складено за даними: [4;5;6;7;8].

Так, рівень виконання зведеного бюджету і податкових надходжень у його формуванні свідчать, що держава немає інших рівноцінних джерел фінансового забезпечення виконання покладених на неї функцій, ніж податки, тому ступінь обґрунтування величини надходжень від цих джерел істотно впливає на можливість виконання планових показників як державного, так і зведеного бюджетів [9, 32]. Динаміка основних макроекономічних показників у сфері оподаткування демонструє тенденцію до зростання як абсолютних, так і відносних значень доходів зведеного бюджету та податкових надходжень. Однак це було б некоректним твердженням, оскільки значною мірою виконання податкових надходжень відбувається через інфляційні процеси. Виконання запланованих номінальних показників бюджету прямо залежить від тенденцій змін величини валового внутрішнього продукту і може здійснюватися за рахунок перевищення фактичними показниками інфляції її запланованої величини.

Отримані результати вказують на нерівномірність розподілу податків між бюджетами різних рівнів. Згідно з чинним законодавством більшість податкових платежів справляється на регіональному рівні, акумулюється на державному, а пізніше у вигляді дотацій повертається в місцеві бюджети. За такого підходу до формування місцевих бюджетів існує загроза втрати в регіонах стимулів для збільшення податкових поступлень через відсутність прямої залежності між сумою податків, зібраних в регіоні, і розміром дотацій з Державного бюджету [10]. Це спричиняє ризики міжбюджетної кризи в державі.

Протягом аналізованого періоду простежується чітка тенденція зростання питомої ваги чотирьох основних податків, що спричиняє процес концентрації, коли за рахунок декількох податків формується більша частина доходів бюджету. Це підтверджує недоцільність справляння такої великої кількості інших видів податків і зборів та спричиняє ризики нерівномірності податкового навантаження на суб'єктів господарювання.

Структурні коливання податкових надходжень безпосередньо пов'язані зі змінами законодавства в сфері конкретного податку, а також соціально-економічним станом країни. Так, зменшення поступлень податку з доходів фізичних осіб у 2004 р. пов'язано із введенням нового механізму оподаткування, а значне збільшення надходжень ПДВ у цьому ж році – із відміною пільг із цього податку.

Стосовно структури податкових надходжень, то дані табл. 1 демонструють значне переважання прямих податків. Проте зазначені результати базуються на даних ДПА України, де враховано лише внутрішні податки на товари та послуги. Так, питома вага загального ПДВ у зведеному бюджету становила у: 2003р. – 41,01%, 2004р. – 32,85%, 2005р. – 49,92%, 2006р. – 52,78%, 2007р. – 51,32%, 2008р. – 53,29%. Отже, більшу частину надходжень бюджету реально забезпечують непрямі податки саме за рахунок значної частки поступлень від імпорتنних операцій. В умовах обмеження імпорту, зменшення реальних доходів населення і дестабілізації структури сукупного попиту це спричиняє ризики невиконання бюджету через обмеження інвестиційних можливостей як населення, так і суб'єктів господарювання.

Відтак, значні коливання в структурі податкових надходжень та динаміці поступлень основних податків свідчать про високу ризиковість діяльності держави у сфері оподаткування та відповідно спричиняють ризики суб'єктивної компоненти і низького рівня податкової культури у суб'єктів податкових правовідносин. Отже, відсутність стабілізації податкової політики не дає змоги отримати адекватну характеристику її впливу на соціально-економічний розвиток держави і значно ускладнює оцінювання податкових ризиків держави.

2. *Податкове навантаження.* У цьому блоці слід проаналізувати показники, які характеризують ефекти впливу податків на платників та економіку загалом. Для виявлення ризиків держави порівнюємо відносні показники змін податкових надходжень, ВВП і податкового навантаження (рис. 1).

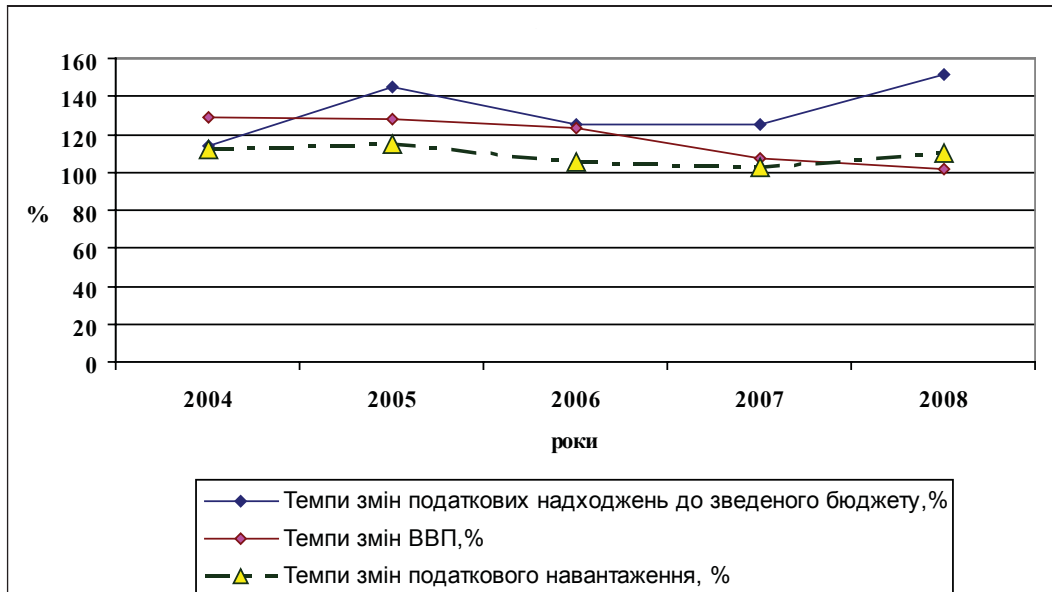

Рис. 1. Співвідношення темпів змін податкових надходжень, податкового навантаження і ВВП у 2004-2008 рр.

Так, до 2007 р. простежується чітка закономірність, що податкові надходження і податкове навантаження залежать від тенденції змін величини ВВП. Однак з 2007 р., при зменшенні ВВП, податкове навантаження в Україні суттєво збільшується. Це свідчить про активне використання податкової політики як основного інструменту державного впливу на соціально-економічний розвиток країни. За останній період перерозподіл ВВП через податки в Україні перевищив його середній рівень не лише в державах-нових членах ЄС, а і в розвинених колишніх соціалістичних країнах – Польщі, Чехії, Словаччині, ВВП яких на душу населення за паритетом купівельної спроможності в 2–3 рази перевищує відповідний показник в Україні [11].

Значне збільшення податкових надходжень при зменшенні ВВП у 2005 р. спричинене змінами нормативної бази адміністрування основних податків, що призвело до значного підвищення податкового навантаження на суб'єктів господарювання щодо ПДВ і податку на прибуток та зниження їх інвестиційної активності у зв'язку із скасу-

ванням інвестиційних податкових пільг. Одночасно у цьому періоді спостерігаємо порівняно низькі обсяги відшкодування ПДВ із бюджету та уповільнення темпів приросту обсягів експорту. Це спричинило підвищення на 14,7% частки ВВП, що розподіляється через бюджет і негативно позначилося на діяльності господарюючих суб'єктів.

Наслідками такої діяльності держави є зростання ризиків негативного впливу на темпи економічного зростання, а відповідно, ухилення від сплати податків і тінізації економіки, як реакції на значне підвищення податкового навантаження.

3. Податкова заборгованість. У цьому блоці виокремимо показники, які характеризують діяльність держави у сфері податкового боргу за основними видами податків і зборів (таб. 2). Приведені дані свідчать, що розвиток виробництва в останні роки змінив тенденцію до зменшення рівня податкового боргу включно до 2008 р., у якому високе значення боргу за всіма основними податками пов'язане із фінансовою кризою. При цьому абсолютне значення боргу продовжує

Таблиця 2

Показники стану і структури податкової заборгованості у 2004–2008 рр.*

№	Показник	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.
1.	Рівень податкового боргу у зведеному бюджеті, %	24,3	17,2	7,9	5,2	4,9
2.	Рівень податкового боргу відносно попереднього року, %	86,2	71,1	82,9	81,2	144,3
3.	Темпи змін рівня податкового боргу у зведеному бюджеті, %	75,9	70,9	44,5	64,9	94,7
4.	Рівень податкового боргу за основними податками відносно попереднього року, %:					
	– податок на прибуток	100,8	108,4	100,3	90,9	91,3
	– податок з доходів фізичних осіб	80,4	101,8	111,5	98,9	162,7
	– податок на додану вартість	89,9	105,8	73,6	83,1	140,6
	– акцизний збір	63,9	102,9	43,3	42,2	155,9
5.	Темпи змін рівня податкового боргу за основними податками у зведеному бюджеті, %:					
	– податок на прибуток	86,7	74,4	82,8	70,8	64,7
	– податок з доходів фізичних осіб	66,7	100	50,0	100	100
	– податок на додану вартість	71,7	73,7	57,1	68,8	90,9
	– акцизний збір	57,1	75,0	33,3	100	300
6.	Рівень переоплат у зведеному бюджеті, %	18,9	15,5	17,2	21,8	11,8
7.	Рівень переоплат відносно попереднього року, %	115,7	117,9	139,7	158,3	81,6

*Складено за даними: [4;5;6;7;8].

збільшуватись. Разом з цим, за основними бюджетоутворюючими податками немає стійкої тенденції до зниження боргу, який збільшувався за ними до 2006 р. і з 2008 р. відповідно.

Слід звернути увагу, що значну питому вагу у податкових надходженнях зведеного бюджету становлять переоплати податків, що справляються з платників наперед, причому спостерігається тенденція до збільшення їх рівня до 2008 р. Якщо порівняти питому вагу боргу і переоплат у зведеному бюджеті, то зауважимо, що з 2005 р. більша його частина перекривається власне переоплатами. Свідченням того є коефіцієнт перекриття податкового боргу переоплатами податків (рис. 2).

Приведені дані демонструють значне збільшення і надзвичайно високе значення коефіцієнта перекриття у 2007 р. (при тенденції зменшення податкового боргу платників спостерігається значне зростання суми переоплат податків). Це вказує на те, що ризики невиконання зобов'язань держа-

ви перед платниками є значно вищими ніж платників перед державою.

Залежність заборгованості і податкових ризиків двояка. Її зростання спричиняє ріст податкових ризиків і навпаки. Заборгованість – це результативний показник якості податкової системи і дії механізму оподаткування в конкретних умовах. Отже, можна зробити логічний висновок про значний вплив на податкову систему стану економіки, оскільки в умовах кризи податкова заборгованість значно зростає. Дії держави щодо її перекриття переоплатами податків, реструктуризацією і відстроченням за реальних умов можна оправдати лише як разові заходи. Проте вони стали регулярними і їх системність лише збільшує ризики податкової системи.

4. Податкові пільги. Цей блок показників призначений для оцінювання ризиків втрат держави через пільгове оподаткування за основними видами податків і зборів (табл. 3.).

Отже, при загальному зменшенні рівня втрат у бюджеті, втрати від пільг щоріч-

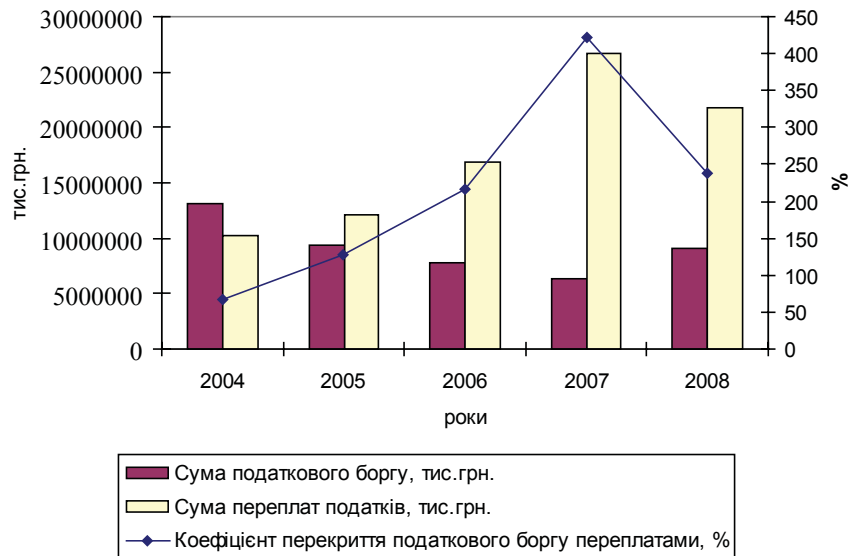

Рис. 2. Динаміка податкового боргу, сум переплат за податками та коефіцієнта перекриття у 2004 – 2008 рр.

но зростають. Найбільші втрати поступлень спостерігаємо стосовно ПДВ і податку на прибуток. Не логічним є те, що, незважаючи на відміну значної кількості пільг за цими податками у 2005 р., кількість пільговиків у цьо-

му році збільшилася і рівень втрат від пільг з 2006 р. значно зростає (рис. 3). Так, щороку змінюються тенденції щодо кількості пільговиків і наданих їм пільг при постійному збільшенні загальних втрат бюджету від пільгового

Таблиця 3

Показники стану і структури втрат від пільгового оподаткування у 2004–2008 рр.*

№	Показник	2004р.	2005р.	2006р.	2007р.	2008р.
1.	Рівень втрат від податкових пільг у зведеному бюджеті, %	23,2	11,2	9,5	9,9	8,9
2.	Рівень втрат від податкових пільг відносно попереднього року, %	26,5	69,8	106,6	130,5	135,4
3.	Рівень втрат від податкових пільг за основними податками відносно попереднього року, %:					
	– податок на прибуток	70,3	13,3	198,0	174,7	130,6
	– податок на додану вартість	17,8	111,1	106,2	127,6	135,0
4.	Темпи змін кількості пільг відносно попереднього року, %	128,4	87,3	112,1	97,1	99,6
5.	Темпи змін кількості пільговиків відносно попереднього року, %	97,2	103,0	97,4	103,3	99,6

*Складено за даними: [4;5;6;7;8].

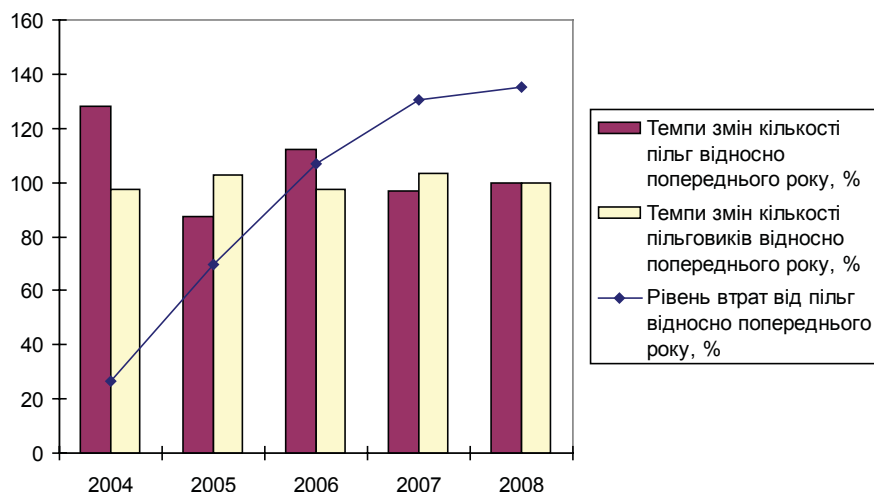

Рис. 3. Динаміка кількості пільговиків, наданих їм пільг та рівня втрат від пільгового оподаткування у 2004–2008рр., %

оподаткування. У цьому разі важко провести оцінювання ефекту від надання пільг і ефективності діяльності держави в сфері пільгового оподаткування.

Відтак, для механізму пільгового оподаткування характерними є недотримання принципу соціальної справедливості та персоніфікації характеру встановлення. Не є секретом те, що пільги окремим суб'єктам господарювання надаються всупереч системі державних пріоритетів під суб'єктивним впливом державних органів і мають масовий характер.

Збільшення податкового навантаження одних платників за рахунок звільнення інших створює умови внутрішньої конкуренції і призводить до розвитку корупції і тіньового сектору економіки. Крім того, повне або часткове звільнення платників податків від оподаткування та значне зменшення податкової бази створює можливості для невиконання податкового законодавства, що спричиняє втрати бюджету і є джерелом ризиків невиконання планових податкових надходжень. До того ж значно зростає ризиковість через функціонування пільг, прописаних іншим,

ніж податковим законодавством. Отже, за діючого механізму пільгового оподаткування пільги слід визнати як податкові втрати держави і включати їх у всі розрахунки ефективності податкової системи та її ризиків.

Таким чином, проведений фрагментний аналіз стану податкової системи за допомогою виокремлених показників дає загальну характеристику діяльності держави в сфері оподаткування і тому аналіз відхилень цих сегментів слугує основою для оцінювання ризиків податкової системи. Отримані результати свідчать про існування у діяльності держави таких ризиків:

- виконання плану номінальних показників бюджету за рахунок збільшення інфляції;
- нерівномірності розподілу податків між бюджетами різних рівнів;
- нерівномірності податкового навантаження на суб'єктів господарювання;
- значного впливу суб'єктивних факторів на прийняття рішень у сфері оподаткування;
- негативного впливу на темпи економічного зростання;

- невиконання державою зобов'язань перед платниками;
- персоніфікації характеру встановлення пільг та недотримання принципу соціальної справедливості;
- створення можливостей для невиконання податкового законодавства, ухилення від сплати податків і тінізації економіки країни.

Підсумовуючи вищевикладене, приходимо до таких висновків і узагальнень.

1. Згідно з принципами системного аналізу ризиків податкова система містить елементи невизначеності через недостатньо виражену структуру, неможливість абсолютно точно передбачити перебіг подій і процесів, невідомість зовнішніх впливів тощо. Тому оцінювання ризиків податкової системи через зміни багатьох показників не може бути зведене до єдиного загального показника. Проте для загальної характеристики важливо фіксувати прогресивну динаміку основних показників, які хоч і не дають точних практичних цифр втрат від ризиків, проте теоретично доводять їхнє існування.

2. З'ясування парадигматичних основ оцінювання ризиків податкової системи дає змогу виокремити її як головну оціночну характеристику систематизації конкретних показників діяльності усіх суб'єктів податкових правовідносин. Послідовні зміни стану податкової системи, відхилення у її розвитку є результатом відповідної податкової політики держави, діяльності податкових органів і платників податків.

3. Проведене дослідження ризиків діяльності держави як суб'єкта податкових правовідносин свідчить про нестабільність і суперечливість сформованої нею податкової системи, що при несприятливих обставинах ускладнює фінансовий стан країни. Тому систематичні заміри показників реалізації податкової політики і їхніх відхилень є важливими інструментами оцінювання податкових ризиків і розробки заходів протидії їм.

4. Очевидно, що нестабільність і протиріччя податкової системи – не єдині причини

зростання ризиків невиконання нею власних функцій. Відхилення від очікуваних результатів функціонування цієї системи можуть бути викликані структурними змінами в економічній системі, впливами політичних і соціальних ризиків, змінами податкового законодавства, помилками у прогнозуванні і плануванні основних макроекономічних показників тощо. Проте якщо такі впливи важко спрогнозувати, то зміни макроекономічних показників стану податкової системи оцінити можна.

Тому найгострішою потребою сьогодення постає побудова нової теоретичної бази і створення прогресивної наукової концепції ризикології у сфері оподаткування. Специфіка розвитку сучасної економічної науки робить можливим і необхідним подальше проведення системних досліджень ризиків не лише держави, а й інших суб'єктів податкових правовідносин – податкових органів і платників податків. Врахування ризиків усіх суб'єктів в системі управління оподаткуванням сприятиме зменшенню невизначеності і появи негативних наслідків у податковому середовищі.

Література

1. Суторміна В. М. та ін. *Держава – податки – бізнес: (Із світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки): Монографія.* – К.: Либідь, 1992. – 328 с.
2. Вітлінський В. В. *Моделювання економіки: Навч. посібник.* – К.: КНЕУ, 2003. – 408 с.
3. Гранатуров В. М., Ясенова І. Б. *Податковий ризик держави: визначення та класифікація // Фінанси України.* – 2007. – № 10. – С. 86–95.
4. *Діяльність податкової служби України: підгот. за даними операт. обліку ДПА України за станом на 1 січ. 2005 р., даними Держ. ком. стат. України, Нац. банку України: стат. бюл. / ДПА України.* – К., 2005. – (Нормативний документ ДПА України).
5. *Діяльність податкової служби України: підгот. за даними операт. обліку ДПА України за станом на 1 січ. 2006 р., даними Держ. ком. статистики України, Нац. банку України: стат. бюл. / ДПА України.* – К., 2006. – (Нормативний документ ДПА України).

6. Діяльність податкової служби України: підгот. за даними операт. обліку ДПА України за станом на 1 січ. 2007 р., даними Держ. ком. статистики України, Нац. банку України: стат. бюл. / ДПА України. – К., 2007. – (Нормативний документ ДПА України).

7. Діяльність податкової служби України: підгот. за даними операт. обліку ДПА України за станом на 1 січ. 2008 р., даними Держ. ком. статистики України, Нац. банку України: стат. бюл. / ДПА України. – К., 2008. – (Нормативний документ ДПА України).

8. Діяльність податкової служби України: підгот. за даними операт. обліку ДПА України за станом на 1 січ. 2009 р., даними Держ. ком.

статистики України, Нац. банку України: стат. бюл. / ДПА України. – К., 2008. – (Нормативний документ ДПА України).

9. Скрипник А. В., Паянок Т. М. Фактори ризику виконання планових показників бюджету України // Фінанси України. – 2008. – № 6. – С. 31–44.

10. Мельник П. В. Розвиток податкової системи в перехідній економіці. – Ірпінь: Академія держ. податк. служби України, 2001. – 362 с.

11. Нікитенко Д. В. Податкова політика України, її становлення та розвиток // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). – 2008. – № 2(41). – С. 135–141.